

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Franz Grisellini Bánság-képe

Tanulmányunk Franz Grisellini 1780-ban megjelent könyvének Bánság-képét veszi górcső alá.¹ A címlap szerzőre vonatkozó sorai szerint Grisellini több akadémia tiszteletbeli tagja, a mezőgazdaságot, művészeteket, manufaktúrákat és kereskedelmet előmozdító Milánói Császári és Királyi Társaság titkára. A művet – annak címlapján – rangos és tudós személyeknek ajánlja. Ismereteink szerint a gótbetűvel nyomtatott munkának nem született magyar fordítása, ellenben megjelent reprint kiadása.² Munkájára egyre több hazai szerző hivatkozik, jelezve a mű historiográfiai értékét.³

A tanulmány nem kritikai elemzés, hanem a szerző látásmódjának bemutatása, értelmezése. Nem gondolatainak egyszerű visszaadása, mert nem tartalomismertetés és nem is fordítás, hanem a kettő ötvözetén alapuló historiográfiai megközelítés. Problematisztikus eleme abból fakad, hogy a 18. századi németiséggel írt szöveg önmagában is komoly értelmezési feladatokat teremtett, melyek tisztázása nélkülözhetetlen előfeltétele volt a történelmi kontextusba helyezésnek.

Kevésbé ismert, hogy Grisellini eredetileg olaszul írta meg leveleit, és azokból a könyvét ugyancsak olasz nyelven. A mostani tanulmányozás tárgyát képező munka tehát már fordítás német nyelvre, amely nem sokkal az eredeti olasz kiadása után jelent meg. Két nagy részből áll, egy történeti–politikai és egy természetföldrajzi leírásból. Írásunkban csak az első rész bemutatását tekintettük feladatunknak.

Franz Grisellini Milánóban született egy posztókészítő mester fiaként, anyja pedig egy selyemkereskedő leánya volt. Velencében teológiát tanult, de meg akarván házasodni abba hagyta azt, és történettudományra, illetve természetismeretre adta a fejét. Kora egyik ismert polihisztorának tartották, mivel munkálkodott mint geográfus, kartográfus, természetkutató, rajzoló, vidámjátékok szerzője, utazó, újságíró és botanikus. A felsorolásból kitűnik, hogy inkább a természettudományok iránti vonzalmai voltak túlsúlyban, a Bánság leírásának második része is tükrözi ezt.

1770-ben ismerte meg Josef Brigido bárót, a Temesvári Bánság Tartományi Igazgatóságának (*Landesadministration des Temeswarer Banats*) elnökét, s az ő meghívására érke-

¹ A mű teljes címe: Franz Grisellini: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrten*. Ersteher Theil. Wien, im Verlage bei Johann Paul Krauf, 1780.

² *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats*. Írta: Franz Grisellini. Budapest, 2012. A művet olasz eredetiből román nyelvre is lefordították. Autor: Francesco Grisellini. Traducator: Costin Fenesan: *Incercare de istorie politica si naturale a Banatului Timisoarei*. Editura Facla, Timisoara, 1984. 336.

³ A teljesség igénye nélkül néhány hivatkozás: Kollega Tarsoly István: *II. József német telepesei*. PhD értekezés – kézirat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011.; Miskolczy Ambrus: *Miért éppen a cigányok?* Holmi, 18. évf. (2006) 2. sz. 173–193.; Vándor Andrea: *Migráció a Duna térségében*. Honismeret, XLI. évf. (2013) I. sz. (február) 4–8.

zett 1774 szeptemberében tanulmányútra a Bánságba. Brigido arra kérte, hogy utazza be a tartományt, és benyomásait, tapasztalatait foglalja írásba közigazgatási hasznosítás céljából. Grisellini így maga is a bánsági hivatali apparátus tagja lett, fizetést kapott onnan, hatósági megbízás alapján járta a vidéket, és Temesvárott a főtéri elnöki palotában kapott szálláshelyet. Három éven át folytatta a gyűjtő-főltáró munkát, levelekben számolva be az elért eredményekről. A leveleket mindig valamilyen prominens, a levél tárgyaához köthető tudós vagy közeleti személynek ajánlva írta, és eredetileg olasz újságokban jelentek meg. Grisellini 1777-ben utazott el a Bánságból, 1780-ban leveleivel együtt Milánóba érkezett, és azokat könyv formájában kiadatta olasz nyelven. Ezt követte a német nyelvű bécsi kiadás Mária Teréziának ajánlva. A könyv első része kilenc levelet (beszámolót) tartalmaz, tanulmányunk ezen alapul.

A szerző 1787-ben egy milánói szanatóriumban halt meg teljes társadalmi közöny és szellemi érdektelenség mellett.⁴

Grisellini munkájának „Bevezető”-je „tiszteltekör” a Bánság történeti nagysága előtt, kifejtve, miért tekinti azt különleges európai jelenségnek. A manapság sokat hangoztatott „multikulturalizmus” fogalmat ő használta először a legfontosabb helyi jellegzetesség megjelölésére, ha nem is ezzel a szóhasználattal, hanem a „bátor, egymás vallását és szokásait tisztelő emberek hazája”-ként emlegetve azt. A „szellem” és a „belátás” áthatotta természetes helyi „termék” a józan ítélőképesség, amivel akkoriban Európa sok táján nem rendelkeztek.

Ezután számozott „Levelekben” írja meg a Bánság történetét, amelyek lényegében azonosak a könyv fejezeteivel. A sajtóságos beosztás oka az, hogy mindegyik levélnek van címzettje, akinek mintegy beszámol történeti fölfedezéseiről. Az első levél Johann von Doro grófnak, Temesvár városa és erődje parancsnokának szól, s a római időktől az 1456-ig terjedő korszakot öleli fel.⁵

Ebből a leveléből értesülünk egy fontos forráskritikai körülményről: három évet töltött Grisellini a tartományban, amit kevésnek tartott a térség alapos megismeréséhez. Mint írja: „ez lehetetlenség volt”, ezért ne várja senki, hogy megfigyelései és vizsgálatai „tetszést” és egyáltalán „hírt” váltanak ki. Elég szkeptikusan látja tehát műve hatását, ami szerencsére teljesen másképp alakult.

Klasszikus szerzők műveiből merítve állítja össze a Bánság római kori történetét. A román történetírók által gyakran citált sorok szerint ez a terület egykor a Dák Birodalomhoz tartozott „*Dacia ripensis*” néven. Akkor alakult ki a Tisza, illetve a Duna partvonalát követő határa, ami a Bánság jellemző földrajzi adottsága. Lakhatóságát a sok telep és város létezésére utaló korabeli helynevek igazolják. Temesvár első említése a hunok vereségével kapcsolatban történik, amikor Attila maradék népével egyesültek a longobárdok. Elfoglalták Daciát és Pannóniát, majd e hatalmas területen erődítési munkába kezdtek, és az ország

⁴ Wikipédia, életrajz. A Bánsági Lexikon adatai kiegészítik a Wikipédiában közöltek. Eszerint Grisellini 1717. augusztus 12-én született Fantinóban (Velence mellett), és 1784 augusztusában halt meg Milánóban. A bánáti történetírás rangidős tudósaként (Nestor der Banater Geschichtsschreibung), és polihisztorként emlegeti. 1770-ben ismerkedett meg a Brigido-fivérekkel (Josef és Pompejus), akik közül Josef, a Bánsági Adminisztráció elnökeként bánsági tanulmányútra hívta meg. Grisellini 1774. szeptember 6-án Törökbecsére, majd szeptember 22-én Temesvárra érkezett. Küldetését 1777. elején fejezte be, és március elején Bécsbe érkezett. A Bánságról szóló művét Mária Teréziának ajánlotta. In: Biographisches Lexikon des Banater Deutschthums von Dr. Anton Peter Petri. Th. Breit Druck+Verlag GmbH, Marquartstein, 1992. 589.

⁵ Erster Brief. Enthält die Geschichte des Bannats von der Zeit, da es als römische Provinz einen Theil von Dacia. Rispensi ausmachte, bis auf das Jahr Christi 1456. Grisellini: *Versuch*, 4–36.

több táján sáncokat építettek. Grisellini középkori szerzőkre hivatkozva ezeket „Ring”-nek vagy „Circulinak” nevezi, amelyből kilencet tart számon a tudomány. Ebből egyet „Dacia ripensi”-ben tártak föl, azon a lapos földön, amelyen a későbbi Temesi Bánság létesült. A sáncot a 6–7. században egy Duna balparti várról Hagias Horomnak nevezték, ezen a helyen alapították később Újpalánkat.⁶

Az avar építésű vár jelentőségét mutatja, hogy a vidéket később „Ring”-nek vagy az „avarok sáncának” hívták. Az avarok több mint kétszáz évig birtokolták az egykori Dacia ripensi-t, míg a vele határos földeket más ázsiai népek. Az utóbbiak nagyobb része szláv és illír eredetű volt, akiken Grisellini bolgárokat és szerbeket ért. Moesia provincia általuk lakott része szerint innen kapta később a Bulgária, illetve a Szerbia nevet. Ezt a nézőpontot azonban sem a szlavisztika, sem a történettudomány nem osztja.

Pannónia frank korszakáról írja, hogy Nagy Károly fia, Pipin az avar központi településtől kezdve összes elsáncolt erődítményüket szétverte, s a népek maradékát részben Pannóniában a Rába folyóig letelepítette, másrészüket átűzte a Tiszán. Az utóbbiak szállásterületének behatárolásakor alkalmazta először Grisellini a Bánság földrajzi meghatározására a Tisza–Maros szög fogalmát.⁷ Ahhoz, hogy az avarokat harapófogóban tartsák, a Tisza torkolatánál, Titelnél várat építettek, amelyet az addigi frank foglalások után „Frankavillá”-nak neveztek el. A frank korszak legfontosabb változásának a szlávok, „maravenek” vagy „moravenek” országba özönlését (884.) tartja.

A karoling Frankarion lassan átalakul hercegséggé (*Ducatus Horomiensis*). Helyneveit vizsgálva Grisellini beazonosítja a régi településeket koráival. Az avar erődítmény, Horom mellett kiemeli az ugyancsak Duna menti Panuccát, a későbbi Pancsova elődjét, Kevét, amit ő már Kubinnak ismer, Ursovát, ami később Orsovára változtatta nevét, és Morissenmot (Marosvár), amelynek későbbi nevét (Csanád) már a magyar korszakhoz kapcsolja. Csanádról annyit ír, hogy magyar harcos volt, aki birtokba kapta az egykori római szabad várost, Tibiscumot, és az „visszaállítójáról” (*Wiederhersteller*) Csanádnak nevezte magát. Területe a Marostól Horomig (a Dunáig) terjedt. Egy „régí krónikáiról” (főltehetően Anonymus) „tanúsága” nyomán ír az „Unguren”-ek, „Unnuguren”-ek vagy „Ungarn”-ok bevonulásáról, akiket hun származású népnek tart.⁸

Ezt a leírást nem vizsgálhatjuk a történeti pontosság mércéjével, mert annak nem felel meg. Ellenben sajátos módon köti össze a térség különböző történeti korszakait, láthatóan ügyelve a Bánság fontosságát aláhúzó történeti kontinuitásra. Érzi ő is, hogy a magyarok korai időszakát nem tudja a hagyományos módszerekkel (antik és középkori szerzők munkáit lapozva) rekonstruálni, ezért kijelenti, hogy a magyarok első, Ázsiából Európába vezető vállalkozásait nem követi. A honfoglalás és az Árpádok idejét Anonymus alapján foglalja össze. Az avar sáncringtól, Frankavillán és a szláv hercegségen át jutunk el a kapitánysáig, amelyet Grisellini a táj magyar kormányzati formájának tekint. Méghozzá Kund Kapitányságnak, mivel Kund vezér birtokába jutott a Tisza–Maros köze. Még ennél is érdekesebb a kormányzás további változásainak a leírása. Géza, Árpád utóda alatt a magyarok birtokait több uradalomra osztották, melyeknek a vármegye (war-medye) nevet adták. Élén a „comites” állt, kinek nevét a „comitatusból” származtatja.⁹

Attól eltekintve, hogy a megyerendszer később, István alatt alakult ki, létrejötté célját jól látja: a központi irányítás erejét akarták azzal növelni. A következő századok leírásában

⁶ Erster Brief, 12.

⁷ Erster Brief, 13.

⁸ Az Annales Hungarorum 35. lapjára hivatkozik ennél a pontnál. Erster Brief, 14.

⁹ Latin nyelvű krónikára hivatkozva állítja ezt. Erster Brief, 16.

a Bánság nem saját jogon jelenik meg Grisellini leírásában, hanem a köztörténet helyi eseményeként. Úgy látja, hogy a Temesi Gróf méltósága II. Andrástól válik fontossá, amikor egy 1212. évi törvény az erdélyi vajdasággal és a székely megyével teszi egyenrangúvá. A tartomány első grófjának székhelyeként Károly Róbert alatt indult meg Temesvár gyarapodása. A provincia megszakítatlan történelme Lajos uralkodásának végétől figyelhető meg. A török veszély a Temesi Grófságot földrajzi közelsége miatt közvetlenebbül érintette. A nikápolyi csata után Bulgáriában maradt török utóvédcsapatok átkelve a Dunán többször végigpusztították a provinciát, mígnem a nándorfehérvári diadal megerősítette újra a Temesi Grófság helyzetét. Grisellini itt befejezte első levelét. A középkori magyar történelemre vonatkozó adatait, megállapításait nagyrészt a korszak kutatásában nélkülözhetetlen forrásokból veszi, mint amilyen a Túróczi–krónika, a Pray-kódex, a Timon-féle *Novae Hungariae*.¹⁰

A második és harmadik levél tartalma nagyrészt tartalmazza a magyar történelem hódoltsági korának eseményeit, mivel földrajzi helyzete miatt a Bánság egyszerűen a történelmi folyamatok fő sodrába került. Így Dózsa parasztháborújától kezdve a várháborúkon át, az Erdélyi Fejedelemség politikájáig mindenről szó esik a munkában. Bánsági sajátosságot pusztán az a körülmény kölcsönöz e korszakleírásoknak, hogy a török uralom hagyatékát (gazdaság, adóztatás, várak, pusztítások, népességveszteség stb.) részletesebben tárgyalja.

Grisellini maga árulja el „grófja”-nak (a levél címzettjének), hogy az eseményeket 1694-ig először erdélyi, másodsorban magyarországi és csak harmadrészt vizsgálta a Temesvári Bánság szempontjából. Az 1694–1716 közötti korszakról szóló 4. levél már érdekesebb a számunkra, mert a Bánság Habsburg-korszakának közvetlen előzményeit tartalmazza.¹¹

A korszak és így a levél kulcsfigurája is Savoyai Jenő. Főszereplővé akkor válik, amikor a szász fejedelem, Frigyes Ágost a lengyel trón miatt visszatért hazájába, és Lipót a magyarországi hadsereg főparancsnokságát Savoyai Jenőnek adta át. Grisellini e momentumban látja a Temesi Bánság történetének forduló pontját, mert a katonai irányítás a legjobb kezekbe került, s a terület sorsa a keresztény seregek hadi sikerétől függött. A zentai csatáról (1697) azt jegyzi meg, hogy az „ottománok” Hunyadi János óta nem szenvedtek ekkora vereséget. A szultán is csak szpáhi fedezet alatt tudta magát a több mérföldes úton megállás nélkül Temesvárra menteni, ahol a kapukat azonnal becsukatta. Grisellini a vereség súlyát török nézőpontból nem a katonai oldalban látta, hanem a muszlim lélekre és világfelfogásra gyakorolt hatásában. A szörnyű menekülés, ami megfutamodás volt az életért, a tehetetlenség, ami rangján aluli volt, és el kellett viselni – olyan tények és érzések, amelyekhez nem szokott hozzá a szultán és népe, s amelyek mélyen megszegyenítőek.

Ám a fő kérdésnek mégsem ezt tekinti Grisellini, hanem Temesvár sorsának további alakulását. További eseményfűzése rávilágít, hogy a katonailag már megvert török miért maradhatott még egy ideig a Temesköz birtokában.¹²

Savoyai Jenőben ugyan fölmerült Temesvár körülfűzésének gondolata, de Belgrád esetleges bevételének szándéka fontosabb volt számára. S nem sikerült a temesvári erődbe tartó török kommandó legyőzése sem, ami „a nemes lovag” egyetlen kudarca volt a hadjárat során, s azt árulás számlájára írtak. Közben külföldi követek közvetítésével megkezdődött Karlócán a békekongresszus. Ennek kapcsán szerzőnk a török csapatok, a lengyel korona és Velence ügyén kívül a legtöbbet vitatott kérdésnek a határ-helyreigazítást (*Grenzberichti-*

¹⁰ Lásd az Erster Brief hivatkozási számait 41-től 77-ig.

¹¹ Vierter Brief. Fortsetzung der politischen Geschichte des Bannats bis auf das Jahr 1716. Grisellini: *Versuch*, 111–144.

¹² Vierter Brief, 121.

gung) tartja, úgy a császári, mint a török birtokok estében. Először mondja ki, hogy Magyarország és a Bánságnak köze van egymáshoz, mert mindkettő császári birtok. A békeműből csak a Temesvári Bánságot érintő részekre tér ki. Leírása két tényezőt világít meg jobban: a földrajzit, illetve a katonait. Az első azért fontos, mert a Bánság újkori határvonalát jelöli ki. Földrajzi jellemzőjeként kiemeli, hogy ez a terület nagy kiterjedésű, nyugaton a Tisza zárja, keleten Orsován át a Vaskapuig terjed, ideszámítva a hegláncokat, amelyek Havasalföldtől vágják el a vidéket, északon a Maros, délen a Duna határolja. Pontosan úgy, „ahogy ez ma is van”, teszi hozzá szerzőnk. A katonai tényező fontossága a megszállás földrajzi kiterjedéséből fakad. E földrajzi régióból ugyanis a császár megszállta keleten és délen Lugost, Karánsebest a körzeteivel együtt, északon a Marosnál Lippát és Öcsanádót, nyugaton közel a Tiszához Kis-kanizsát, Becsét, Kikindát és Becskereket. Az utóbbit Jenő herceg fegyveres erővel kemény csatában hódította meg. Így vette Temesvárt körbe a császár kezén levő várak és erődítések láncolata, melynek közepén mint a vidék „fővárosa” állt. Grisellini szerint ebből a helyzetből nem lett volna szabad következnie a térség kiűritésének, ám arra mégis sor került.¹³

A Bánság birtoklásának fontosságát a szultán bosszúságán és az osztrák követek harcoss kiállásán (*Vedruß*) keresztül szemlélteni. A szultán nem nézte jó szemmel a császár térfoglalását, de ebből merítette ellenállását, és minisztereinek figyelmét is erre irányította. Területi igényeikből alig engedtek a törökök, amikor a császári meghatalmazottak első javaslatokat tették. Lipót küldöttei a provincia határának kiigazítását követelték, különösen keleten, ahol a Dunától egyenes vonalat akartak húzni a Krajova folyóig, s innentől a Begáig. Úgy, hogy mindent, amit a Porta még birtokolt, jól le lehessen választani. A Klisura, az Almás, a lugosi és karánsebesi körzetekkel egyetemben, valamint az Orsova környéki hegyek a másik oldalon maradtak volna a császári javaslat szerint.

Grisellini ezután a török elképzelésekre tér ki, mintegy szembeesítve egymással a két fél álláspontját. A törökök sem tárgyaltak, követelték, hogy nemcsak a keleti Bánát megjelölt várakat és földjeit, hanem a többi Maros és Tisza mentit is adják át számukra a császáriak, különben a maradék ország nem lenne biztonságban, amely – mint állították – mégis csak egy egységes egész. Figyelemreméltó érvelés: a hódítás megmaradó része stratégiai okokból igényli a térség többi részének az átadását is, mert így alkotnak kompakt egészet. Egyébként is erre a tartományra (*vilajet*) – idézi szerzőnk a török érvet – már több mint százötven éve birtokjogot szereztek, az országot tőlük ezért nem lehet elvenni. Grisellini csak annyit fűz ehhez, hogy sokáig vitatkoztak a követelések jogosságáról, ez néha az értekezlet (*Tractat*) megszakításával fenyegetett. Végül is megegyeztek, hogy mindkét fél megtarthassa aktuális birtokállományát, de török kézen marad Temesvár, az erőddel együtt, császári lesz viszont Arad, ugyancsak az erőddel. Az összes többi erődítést leépítik (*schleiffen*), a Maros partja a Bánságban török, a szembeni oldal azonban a kis szigetekkel együtt császári kézen marad, a hajózás és halászat mindkét fél számára biztosított.

Grisellini párhuzamot von a kétfajta hódítás kiváltotta népmozgások között. Az 1552-es ottomán hódításkor, különösen a tartomány román lakossága, Lippa, Lugos és Karánsebes, az akkor Erdélyhez tartozó és a törököktől megkímélt körzetekbe menekült. A visszahódítások ugyanígy jöttek a szerbek, a császári privilégiumok és a jobb jövő kilátásaitól elcsábulva, igen nagy számban magából a tartományból, de Szerbiából is, hogy a Tisza vonalán húzódó határsávban (*Strich*) telepedjenek le. A két hódítás következményei tehát hasonlóak voltak: előbb a románok, utóbb a szerbek menekültek biztonságos helyre, a „keresztény uralkodó” alattvalói státusába. Bár a párhuzam valós tényeken alapul, mégsem precíz, hisz

¹³ Vierter Brief, 123.

a szerbek Grisellini által is említett Nagy Vonulása Magyarországra irányult, mégpedig a karlócai békét jóval megelőzve és nem annak folyományaként.

Csernovics Arsént „a nemzet” érsekének (*Ertzbischof*) nevezi, aki püspököket szentelt föl a Bánság számára (Versec, Temesvár), míg a katolikusok lelki gondozására Telekesi (?) István csanádi püspök egy esperest helyezett oda. Hozzáteszi, hogy a Bánságban korábban is működtek ferences rendi misszionáriusok szétszórva a tartományban, illetve a jezsuiták is fönttartottak egy misszionárius házat Rákóczi Ferenc kormányzása idején Karánsebesen. Grisellini nagy hangsúlyt helyez az egyházi eseményekre, a pravoszláv szerbek ügyeiről levéltári forrásokra támaszkodva számol be, míg a katolikusokét a Szentiványi-féle feldolgozás alapján.¹⁴

A karlócai béke hatásait tovább taglalva olyan megállapítást tesz, ami a történeti valóság fényében nehezen értelmezhető. Szerinte „a bánáti osztrák terület most sokkal távolabbra terjed ki, mint a karlócai béke előtt”. Ez csak úgy lehetséges, ha a „most”-ot már a következő, pozserováci béke utáni időszakkal azonosítjuk. Ezt valószínűsíti megállapításának második része: „Elég egy futó pillantást vetni az eseményekre, amelyek előidéztek (*herbeiführen*) az időpontot, amely az egész provinciát a kegyes jogar alá vetette.”¹⁵ Ez az állapot 1716 után következett be, levelének folytatása is az ide vezető eseményekre tér ki. Vagyis az okokat és következményeket időben egymásra csúsztatja, tényszerűen és külön-külön mindegyik igaz, de „egybeszerkesztve” azokat Grisellini félreérthető összefüggéseket sugall.

Az 1716-os hadjárat legfontosabb eseménye Temesvár fölszabadítása és a Bánság visszafoglalása volt. Grisellini e tény jelentőségének az események szinte naplószerű, részletes rögzítésével is kifejezést ad. A hadi cselekmények leírása többnyire ismert elemeket tartalmaz, ahhoz nem tesz hozzá semmit. Ellenben kevésbé közismert Temesvár török alatti állapota, amelyről ugyancsak beszámol. Az elfoglalás utáni tapasztalatokból az alábbi kép rajzolódik ki leírása nyomán. A város három részből állt: a városból, a kastélyból (várból) és a palánkból. Az utóbbin a cölöpsorokon belüli területet kell érteni, lényegében elővárosnak számított, és több lakosa volt, mint Temesvárnak együttvéve. A palánk erősítés volt, török módra készült árokkal ellátva, és kőtéglá külső borítással. A város védművei szabályosabban voltak: jó figyelőállás, egy álcázott út, dupla, vízzel teli árok és erős, szilárd földhányás (*Wall*) alkották. A külső védműveket nem erősítették meg ugyan fallal, de körbe voltak rakva 15–18 colos tölgy (*Pfahl*) cölöpökkel (karókkal), amelyeket mélyen a földbe ástak, és hét lábnyi magasságba nyúltak. Így remek cölöpsort tettek ki. Hasonlóan nézett ki a kastély védelmi rendszere is: a város mögött feküdt, és rendelkezett egy kis védelmére szolgáló palánkkal.

Szerzőnk beszámol egy 1716. október 1-jei katonai akcióról, amelynek során leégett a palánk. Idézve a következményeket fölmérő számítások eredményeit, nem győz csodálkozni, mennyire megnőtt a város a török idők alatt. 1200 lakás égett le csak a palánkbán, és a nagyszámú fedél nélkül maradt lakost el tudták helyezni a belső városban. Ezek után úgy látja, hogy Temesvár a török alatt „nagyon kiterjedt”, „népessége nagy és erős volt”.¹⁶

Tanulságos a török kapitulációt leíró fejezet, mert kevésbé ismert részletekre hívja fel figyelmünket, és az 1552-i kapitulációval való összehasonlításra ad alkalmat. A törökök az ostrom 48. napján, október 13-án tüzték ki a fehér zászlót. (Szentkláray Jenő október 16-át

¹⁴ Lásd a hivatkozásait! 8. sz. Codex Archivii Ecclesiae Episc. Ratianorum Temesvar. Dos. XV., 9. sz. Szentinany Diff. Paralipomenica rer. Memorab. Hung. Pag. 85. Vierter Brief, 124.

¹⁵ Vierter Brief, 125.

¹⁶ Vierter Brief, 139.

tartja a helyes dátumnak!) Az előző napok heves bombázásai, a korábbi nagy tűzvész meg-ingatták erejüket, és készek voltak tárgyalni. A megadás föltételeit Savoyai Jenő szálláshelyén beszélték meg. A kapituláció eredményeként a törökök elvonulhattak asszonyaikkal, marháikkal, vihatték a hozzájuk tartozó személyes holmit, poggyászt, ingóságokat (*Effekten*). 1000 kocsi állt rendelkezésükre a szállításhoz, az ezen felüli szükségletéről maguknak kellett gondoskodni. Az egész hadnép, gyalogság és lovasság, „felső és alsó fegyverével, lengő zászlóival és csengő játékával” (*klingendem Spiel*) elvonulhat (*abziehen sollte*). Grisellini elégséges (*hinlängliche*) fedezet biztosításáról beszél, amely az elvonulókat a Duna menti Borcaig (nem messze Pancsovától) kíséri, hogy onnan Belgrádba folytassák útjukat. Mivel a fedezet fejében a törököknek túszoikat kellett az erődben hátrahagyniuk, míg az vissza nem ér, világos, hogy itt egy biztonsági katonai kíséretről volt szó.

A menet alatt a vidéki lakosság élelmiszert szállíthat a törököknek olcsó áron. Az ostromlottaknak ott kell hagyniuk a város és az erőd egész tűzértségét, a muníciót és az élelmiszerkészletet. Rabszolgák és más keresztények, akik önként és hosszú ideje már a mohamedán vallást vették föl, távozásukban nem tartóztathatók föl. Az ostrom alatt átállók viszont kivételek, ők eljárás alá vonandók. Románok, rácok, örmények, zsidók és más, Temesvárott „megtelepedett” (*ansässig*) idegenek teljesen szabadon eldönthetik, hogy összes holmijukkal maradnak-e vagy elvonulnak.

Grisellini külön említi a „Koriczen”-eket, akiket talán a „kurucokkal” lehet azonosítani, de akiket ő a „rablók egy neme”-ként (*eine Gattung der Räuber*) definiál. Róluk úgy döntött a császári hadvezetés, hogy Belgrádba menekülhetnek. A kapitulációs egyezség végén kijelentették a felek, hogy mindenki, aki a városból távozik, javait, ingóságait szabadon eladhatja. Ezt a cikkelyt pontosan be is tartották, s a garnizon ennek megfelelően költözött el. A betegeket és sebesülteket nem számítva 12 000 ember hagyta el a várost. Ez a szám az ostrom kezdetén még 18 000-re rúgott, közülük 3000-en haltak meg. A tűzérsegről és az élelmiszerkészletről készült jegyzékben 120 öntött ágyú található, amelyeken császári címer díszlett, nagyrészüket Temesvár Szulejmán általi meghódításának idejéből, 1552-ből maradt itt. Grisellini a kiűrés és elfoglalás adatainak általa használt forrásait nem jelöli meg művében, föltételezhetően a már eddig használt munkákból merített, illetve az osztrák hadvezetés hozzáférhető jelentéseit használta.

A következő fejezet a császári csapatok berendezkedését, az új uralom kialakulását mutatja be. Ez már szinte kortörténetnek számít a szerzőnk esetében, aminek földolgozása hivatali feladata is volt. Levele végén kifejti a hadjárat részletező leírásának indítékát: csak az volt a szándéka, hogy teljes egészében föltárja az idevezető okokat, s hogy „az eseményeket is a szemünk” elé tárja. A kicsit dagályos és szóvirágos összegzés a „győzedelmes hercegről” (Savoyai Jenő), illetve az Osztrák Ház dicsőségéről a győzők új hódításhoz való jogát támasztotta alá. Nem kevés pátozzal állapítja meg, hogy az Osztrák Ház fegyvereinek köszönhetően „kelt fel a Bánságban a jövőbe vetett új remények és kilátások napja” százhatvannégy év török iga után. A „Habsburg” szót le sem írja könyvében, mindig az „*Ertzhaus Österreich*” mondanivalójának alanya, mivel az „Osztrák Főház” fogalmának alkalmazásával nem kell a bonyolult magyar vonatkozásokkal foglalkoznia. Erre rímelt az az észrevétele is, hogy a Haditanács Pozserovác után nem foglalkozott a porta újabb javaslatával (amelyekről gőgösen azt nyilatkozta: „Fegyvereink szerencséje és hőseink bátorsága megmosolyogtatónak tüntette föl” azokat), hanem inkább a tartomány Magyarországgal határos részének biztosításával törődött. Ebben a mondatban szerzőnk már „királyi többest” használ, kifejezve, hogy egynek tekinti magát az ábrázolt személyekkel, intézményekkel, és utal Magyarországra, illetve a Bánság közötti éles választóvonalra. A pozserováci békét értékelve kiemeli, hogy VI. Károly (tehát a császár) „a magyar tartományait bővítő nagy területű kör-

zethez jutott” (*zur Erweiterung seiner ungarischen Länder*), vagyis a történeti tényeknek megfelelően leszögezi, hogy a Bánság a császár magyar „jóságait” gyarapította, tehát Magyarország és Erdély tartományok mellé megszerezte a harmadikat, a Temesi Bánságot is.¹⁷

A tulajdonképpeni Temesi Bánsággal mint sajátos történeti–közjogi alakulattal az ötödik levelétől kezdve foglalkozik. Könyve így már nem annyira történeti leírás, mint inkább politikai, gazdasági és társadalmi helyzetkép, a feladatával összefüggő „országjárás” tapasztalatainak írásba foglalása, ami könyvének körülbelül felét teszi ki. Alapossága, adatainak gazdagsága mutatja, hogy ez az igazi „területe”, erről már személyes tapasztalatai vannak, és rendelkezésére álltak az adminisztráció iratai is.¹⁸

Ötödik levele lényegében a Bánság „megteremtéséről” szól, s benne Mercy kormányzó-sága¹⁹ kapja a legnagyobb hangsúlyt. Történetét egyetlen nézőpont köré rendezi: milyen új alkotásokat hozott az létre. A „bánatiság” három jellemzőjét az alábbiakban ragadja meg. Az osztrák jellegű területi irányítás 12 kerületre bontotta a területet. Ezen belül a falusi kenézek, fölöttük a főkenézek a főntről, a Főhadparancsnokságtól érkező parancsok, utasítások végrehajtói voltak. A centralizált irányítás hibáját Grisellini abban látja, hogy a szükséges bürokratikus tudást nem tudták egyesíteni a bánsági vidékeken használatos nyelvekkel (román, szerb). Ezért néha egy szerbet vagy egy román 2-3 kerület vezetésével (*Verwaltung*) kellett megbízni. Ők jobban betartották azt a kormányzói utasítást, hogy minden román és szerb falu kapjon egy hitük szerinti templomot.

Az igazgatás második jellemzője a kolonizáció, ami Mercy kormányzásának meghatározó tényezője. Mivel kevés a falu és a lakott vidék, újakat kell emelni. Az utóbbiakban német, olasz és spanyol kolóniák létesülhetnek, míg a lakott helyeken a régi lakosság számát kell szaporítani. A gyakorlatban nem különültek el ilyen élesen a „népek” egymástól „újakra” és „régiekre”, mert például Fehértemplomban (újpalánkai kerület) az illír ezred parancsnoka a kerületi székhelyen lakott, míg katonái a szomszédos falvakban szétszórta. Új-Aradra sok németet telepített Mercy, de őket gondosan elválasztotta a már ott élő románoktól. Egyedi történet Becskereké, ahová spanyolok érkeztek, és Új Barcelonának keresztelték el, de nem sokáig viselte e nevet, mert névadói a mocsár okozta betegségekben meghaltak, vagy elköltöztek. Grisellini megjegyzi, hogy a káros gőzöket csak a bennszülött szerb lakosság tudta elviselni.

A Mercy-kormányzat harmadik fontos elemének a gazdaságfejlesztést tartja a szerző. Érvelése igen érdekes, mert Mercy elképzeléseiből nem a hagyományos bevételnövelő és a lakosság alapvető szükségleteit kielégítő célokat olvassa ki – tehát a hagyományos kameralista erényeket –, hanem a kényelmet, sőt luxust teremtő ipari és kereskedői tevékenységek meghonosításának szándékát. A kolonizációt abban az összefüggésben értékeli, hogy a be-

¹⁷ A magyar alkotmánytörténet a Temesi Bánságot (1718–1779) a Tisza-Maros szög területének egyesítéseként fogja föl, amit az ország alkotmányos törvényhozási és közigazgatási kötelekéből önkényesen szakítottak ki. Már az 1741: XVIII. tc. elrendelte e terület visszakebelezését, de a törvényt csak 1779-ben foganatosították. A „Temesi Bánság” mint alkotmányos intézmény sohasem létezett, sem a temesi gróf, sem a délvidéki kapitányok hatósági területeit nem nevezték így. Ember Győző: Magyarország közigazgatása 1711–1765. In: Levéltári Közlemények. 1983/1–2. 96–98.

¹⁸ Fünfter Brief. Fortsetzung der Geschichte vom Banate, von der Wiedereroberung Temeswars (1716) bis zum Belgrader Frieden im Jahre 1739. Grisellini: *Versuch*, 145–194.

¹⁹ Claudius Florimund Graf von Mercy, hadvezér, a császári Bánság parancsnok tábornoka, a Bánsági Tartományi Adminisztráció elnöke, a Bánság telepítője. Születéséről csak az évszámot és a helyet közli a Bánsági Lexikon: 1666. Martin-Fontaine Longwy mellett, Lotharingiában. Meghalt: 1734. június 29. Crocetta (Parma mellett). *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums* von Dr. Anton Peter Petri. Marquartstein, 1992. 1247.

települők egyben egy konkrét szakma, ipari tudás letéteményesei is, mint például az olasz selyemszövők, a spanyol kertészek vagy a német kézművesek, akik új gyümölcsöző termelési irányokat plántálnak a Bánságba. Az új élet lendületét kifejező szimbólumnak tekinti a Temesvár előtt iparnegyednek kijelölt hely beépítését „emberbőségtől” duzzadó házakkal. A mezőgazdaságról írva megjegyzi, hogy a népesség növelésének célja az agrártermelés kiszélesítése, új művelési ágak bevezetése. De ezt nem a hagyományos módon (földfoglalás, szántás, vetés) képzei el, hanem mérnöki tervezéssel egybekötve, hisz az agrárprodukciónak a klíma és a talajviszonyok fölmérésének kellett megelőznie. Mindent ott kell termelni, ahol a természetrajzi viszonyok a legmegfelelőbbek arra. A kormányzó szellemét azonban azért is dicséri, mert az gondolt az itt előállított termékek értékesítésére is, amit szerzőnk az üzleti szellem megnyilvánulásaként értékel.

A nagyszabású mocsár lecsapolási, kiszáritási munkálatokat, a Bega csatornázásának megkezdését civilizációs vívmány mellett a kereskedelemi hasznosság miatt is fontosnak tartja. Mercy első megvalósított terve a temesvári Gyárvárosban üzembe helyezett kerekesség volt, amely a Bega vizét kiemelte, tisztította és földalatti csatornákön kivezette a városból, így juttatva annak lakosságát egészséges ivóvízhez. Ez megkönnyítette azt is, hogy a bánáti termékek a Dunára eljussanak. Grisellini fölrájzolja a kiviteli célországokat: a Dunán Ausztria, majd a Dráván keresztül Stájerország és Karintia, a Murán keresztül pedig Krajna és Trieszt, végül a Száván keresztül Fiume. Föltűnő, hogy az export piacok között nem szerepel Magyarország, s Fiume említése is inkább a birodalminak, mint magyarnak tekintett kikötőnek szólt. Grisellini, bár az egész Bánság viszonyait vizsgálja, részletesebben Temesvárral foglalkozik. Mercy városi koncepciójának sikerét megelőlegezve Temesvárt a Monarchia legszebb és legurbanizáltabb városának látja.

Az 1737-es török háború kapcsán kitér a románok viselkedésére²⁰ a vidini pasa Mehádia elleni támadásának vizsgálata során. A mehádiai várát, amely a Bánságot fedezte, gróf Piccolimini védte 600 emberrel. Őt támadta meg 2000 török, de eredmény nélkül. Erre a pasa a Bánság belsejébe vette magát, és kisebb csapatokra oszolva szörnyű gaztetteket (*Frevel*) vitt végbe. Itt kapcsolja Grisellini az események sodrába a románokat, akik közül sokan, részben kényszerítve (*genötigt*), részben a rablóvágtyól hajtva „egyesültek az ellenséggel, számbelileg megerősítve azt, és a turbánnal kilétüket elfedve nem riadtak vissza a főváros felé közeledni, a vidéken portyázni [*durchstreifen*], pusztítani”. Ez esett meg (*widerfuhr*) a szerb lakosságú Szent Györggyel Denta mellett. Grisellini mindezt a császári csapatok lassúságának, személy szerint Neiperg és Piccolimini felelősségének számlájára írja. Megemlíti még, hogy bandája a töröknek is volt, s a hegyekben bujkáló hordáknak (*Rotten Türcken*) nevezte őket.

Nevezetesnek tartja a Sztatina környéki esetet, ahol a császáriak egy csoport fegyveres emberbe ütköztek. Mint utóbb kiderült, számításból töröknek álcázott román bandáról volt szó, amelyet az osztrákok lefegyvereztek. Vezérük a „nagyherceg” előtt (Lotharingiai Ferenc) kegyelemért könyörgött, és kérte, hogy „vezessék őt a helyes útra”. A herceg több mint nagyvonalú volt vele szemben, nemcsak megkegyelmezett neki, de a palotaőrség fejének tette meg, s rábízta a rablók, különösen a határmentiek üldözésének feladatát. „A rablóból lesz a legjobb pandúr” esetét Grisellini úgy nyugtázza, hogy a jó útra tért ember az 1770-es években Peter Vantscha (Váncsa Péter) néven még élt a Bánságban.²¹ A szerző kö-

²⁰ Fünfter Brief, 166.

²¹ 7. sz. hivatkozása alatt megjegyzés szerepel: Néhány évre rá Erzsébet császárné Lotharingiai Ferenc tiszteletére kápolnát emeltetett, amelynek fölirata emlékeztet erre a véletlenségre. Fünfter Brief, 168. Grisellini 5. levelében, a 168. oldalon szerepel szövegben és a lap alján a (7). jegyzet-

vetkező története már a magyarokat is érinti. A törökök a verseci és pancsovai kerületben szélesítették ki katonai akcióikat, szörnyű dúlásokkal, társra lelve a „rablóvágyukat kiélni akaró románokban”. Ráadásul e „román bandák” Rákóczi Ferenc fejedelem („Fürst Franz Rakozi”) csapatainak adták ki magukat, akit a törökök újra „színtérre vittek”, s aki valóban Vidinben tartózkodott. Szerzőnk ezt tudván, nem ült fel az átlátszó trükknek, és félrevezető akciónak tekintette az egészet.²²

A háborút az Osztrák Házra nézve vereségnek tartja, de nem tragikusnak. Belgrád, Oltenia, Észak-Szerbia elvesztése, Mehadia, Újpalánka, Pancsova, Kubin védműveinek lerombolási kötelezettsége szerinte pusztán kisebb jelentőségű változás. Ezt ugyan a magyar, de az osztrák történetírás is másképp látja, de ne felejtjük, szerzőnk 1780-ból látta az 1739-es eseményeket, szinte „kortársként”, és főleg az „*Ertzhaus Österreich*” apologétájaként.

A háború egybeesett a Mercy-korszak végével. Grisellini mérleget von a kormányzó katonai és civil teljesítményéről, s megállapítja, hogy mindkettő területen maradandót alkotott. Tábornokként ő kivitelezte a tartomány meghódítását, kormányzóként pedig a katonai és polgári szükségletek összehangolását biztosította. A Bánság „polgárosításá”-nak alapjait rakta le gazdasági terveinek megvalósításával. Az iparnak nyitott új pályákkal pedig a társadalom fejlődését egyengette. Grisellini „társadalmi fejlődés”-en, jó kameralista szemlélettel, két tényezőt ért: a lakosság számszerű növekedését, illetve a jobb életkörülményeket (*Gemeinwohl*). Leszögezi, hogy az új élet közigazgatásának és gazdasági alapjainak megteremtése hozta magával a népesség növekedésének jobb kilátásait. Ebből vezeti le a nagyfokú migrációt: „Sok rác, szerb és macedóniai görög elfáradt a török uralom alatt, s benső rugóktól hajtva jöttek át a Bánátba új lakóhelyet építeni.”²³

Az 1730-as évek végi vándorlás inkább a török–osztrák háború török sikereivel függött össze, mégsem lehet kizárni a Mercy teremtette bánsági „kilátások” vonzerejét. Grisellini azonban mást is megemlít az elvándorlás okaként: a balkáni népek „kimerültségét”. Ez új elem az indítékok között, amelyről a történeti irodalomban nem nagyon lehet olvasni. A balkáni török uralom eszerint nem is volt olyan kegyetlen és véres, mint ahogy ez közismert, hanem pusztán „fárasztó”, ami viszont elegendő egyéni indítékul szolgált az elvándorláshoz. Grisellini úgy látja, hogy a Török Birodalomból jövő beszívargás nem az életüket féltők menekülése Magyarországra, hanem átköltözés. Stanislovics püspök például katolikus honfitársai közül sok családot hozott Bulgáriából – írja –, akik jelentős vagyonnal rendelkeztek. Valószínűleg a paulikánikus keresztényekről van szó, akik viszont az üldözés elől

szám. Ezt Grisellini magyarázó jegyzetnek szánta, anélkül, hogy a magyarázatra szoruló történet forrását fölfedte volna. Lényegében az elbeszélte esemény utóéletéhez szolgáltat adalékot. A jegyzet szövege német eredetiben: „Einige Jahre darauf lies die Kaiserin Elisabeth zu Ehren F. L. (Franz Lothringen – M. L.) eine Kapelle bauen, deren Inschrift das Gedächtnis dieses Zufalls enthielt.”

A szövegből kiderül, hogy ez nem maga a fölírat, hanem Grisellini említése és véleménye a fölírról. A szövegben említett „Erzsébet császárné” VI. Károly felesége, aki valószínűleg a császár második török háborújában (1737–1739) nem túl nagy katonai tehetséget fölmutató vejének, a „toscanai nagyhercegnek” a szerepére akart ilyen módon emlékeztetni. Lotharingiai Ferenc, Magyarország helytartója volt az osztrák sereg fővezére.

²² Fünfter Brief, 171. III. Károly második török háborújához kapcsolódik Rákóczi Ferenc idősebbik fiának, Rákóczi Józsefnek a föltűnése török oldalán. Megszökött Bécsből a törökökhöz. I. Mahmud szultán Magyarország hercegévé és Erdély fejedelmévé nevezte ki egy ünnepélyes athnamében, valamint szerződést kötött vele. Ennek értelmében Rákóczi József az Al-Dunához érkezve felhívásban fordult Magyarország és Erdély népéhez, hogy kelljen föl szabadsága védelmére. Ám a táborban megbetegedett és 1738-ban Csernavodában meghalt. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Gondolat-Budapest, 1976. 422.

²³ Fünfter Brief, 177.

menekültek a Bánságba, és kertészeti szaktudásuk valóban gazdagságot fakasztott. Vinga, Besenyő a bolgár kertészet fölvirágzásának szép példái. Iparuk a gabona- és állatkereskedéshez kötődött, de miután házhelyet és telket kaptak, a fő megélhetési források szintén a földművelés lett. Lelki szükségleteik kielégítésére a adminisztráció nemzetükből való papot hozatott, aki Rómában tanulta „az érvényes katolikus tanokat”.

Griselini a háborús korszak bemutatásának lezárásával újra kormányzati kérdésekhez tér vissza. Nagy figyelmet szentel az 1751. évi változásnak. Egyenesen „rendszerváltozásról” (*Systemänderung*) beszél, amelynek lényege a bánsági irányítás katonai jellegének megszüntetése és a kamarai (értsd: civil) adminisztráció elsődlegessé és általánossá tétele. A korábbi kerületek közül csak azok maradtak katonai irányítás alatt, ahol nagy létszámú csapatok állomásoztak, és szálláshelyüket meg kellett tartani. Ezek mind a határterületen feküdtek: Pancsova, a Duna partján Szerbiával szemben, Mehádia, és egy vékony csík (20 falu) a karánsebesi kerületből, a provincia törökkel szembeni határhegyein. Továbbá Becskerek kerület néhány Tisza-menti falva és Kikinda község maradt katonai függőségben, összes többi bánáti kerület kamarai igazgatás alá került. Ettől kezdve a civil területek legfőbb hatósága az ekkor már „császárinak” és „királyinak” nevezett Tartományi Igazgatóság lett, amelynek élén elnök és nem kormányzó állt. Az új méltóságot elsőként betöltő személy Perlas gróf volt, aki 1752-től 1768-ig irányította a térséget. Működését Griselini „tökéletes”-ként jellemzi, a Bánság minden területen tapasztalható fejlődését (*gedeihen*) neki tulajdonítja. Nagyfokú építkezésbe kezdtek akkoriban, ennek során bővítették a településállományt is. Az új falvak nagy részét románok és rácok népesítették be. Ezek egyike, a Bega Tiszába ömlése mellett, a kicsit magyar hangzású Perlaswaros nevet kapta. A temesvári gyárvárosban is több család telepedett le a „föntebb gondolt nemzetekből” (*obgedachten Nationen*), vagyis a szerbből és románból. A migráció terjedelmére utalva megjegyzi, hogy „a cigányok is visszatértek az emberi társadalomba”.

Temesvár másik elővárosába, ahol korábban a kertészek szegényes kunyhói álltak, most módos német polgárok költöztek be, mivel „már volt egészséges levegő, szép hely, tiszta környezet”. Leírásából kiderül, hogy a kamarai időszak *impopulatioja* etnikai szempontból kiegyensúlyozottabb volt, mint a korábbi, de a német kolonusok elkülönített letelepítése továbbra is gyakorlat maradt.²⁴

A háborúk következtében elköltözött lakosságot pótolni kellett. Griselini az 1763-ban bevezetett új kolonizációs rendszabályokat „szociális akciónak” tartotta, mert annyi kedvezményt nyújtottak az érkezőknek, hogy az nem maradhatott hatás nélkül. Induló készletként fölszerelt házat, földet, igavonó állatokat, vetőmagot juttattak az új telepéseknek. Griselini egyetértett az udvar szándékával, hogy a bánsági lehetőségeket „csábító”-vá (*verlockend*) kell tenni. „Pflanzer”-eknek nevezi a telepéseket, tehát olyan embereknek, akik gyökeret eresztenek, megtelepülnek egy idegen helyen, hogy saját új otthonot teremtsenek, s ez könnyebben megy, ha az indulásnál segítséget kapnak. Griselini ezt a támogatást egyenesen a kolonusok privilégiumának tekinti.

Közli a típustervekben szereplő házak rajzolatát, és szerkezetüket aprólékosan leírja.²⁵ Ennek alapján fogalmat nyerhetünk arról, milyen is volt a bánáti német telepes falvak házainak építési módja. A tervrajzban betűvel jelölték a telepéseknek ajánlott háztípusokat: A = vertfal, B = sövényfal, C = vályogtégla, D = agyag. A gang, mint a házak belső része, szépen kidolgozott, funkciója a telepések egészségének és kényelmének szolgálata. Az 1770-

²⁴ Fünfter Brief, 180.

²⁵ Engelsbrun, Charlottenburg és Schöndorf települések alaprajzait mellékeli a szerző. Fünfter Brief, 181.

ben tiroli telepesek számára épített Charlottenburg rendezett alaprajza szerint olyan kört tesz ki, amelynek központjában eperfa ültetvények találhatók. A házfalak zuzmóból (*Fechte*) készültek úgy, hogy sűrű és tartós (*zäh*) agyagfölddel burkolták be a legszilárdabb keménységű falat állítva így elő. Néhány ház falát teljesen szalmával kevert agyagból emelték, vagyis vályogból. A tetőt részben zsupszalmával, részben a „török gabona” nádasából (*Röhricht*) fedték be. Itt Grisellini „a török gaboná”-t a „*Mais*”-szal, azaz a kukoricával azonosítja, amit egyébként – mint írja – „a vidék nyelvén” „kukuruz”-nak ejtenek. Ha ez a „vidék nyelve”, akkor az a román nyelv, hiszen a „kukorica” román népies neve a „kukuruz”. A házak két részből, egy konyhából és hálósobából álltak, de néhányat háromosztatúra építettek. Mindegyik házhoz tartozott egy kert, egy fedett fészter, ahol a mezőgazdasági eszközöket tárolták, valamint egy állálló az állatok számára.

A német telepesek mellett románok és szerbek számára is létesítettek falvakat, mégpedig kettős céllal. Letelepedésük előmozdítását biztosította a földművelés. Másrészt az önálló közösségi élethez szoktatás jegyében igazgatási jogokat kaptak e falvak. Nevezetesen ebből a szempontból Becskerek esete, ahol a szerbek 1772-ben megkapták egy saját nemzeti magisztrátus létrehozásának előjogát a bánsági komiszár ellenőrzése mellett.

A szerző ezután annak a korszaknak az ecsetelésébe kezd, amelyet a maga módján már ő is formált: Josef von Brigido báró tartományi elnökségének időszakát, egyben Grisellini bánsági hivatalnokoskodásának idejét.²⁶ Szerzőnk ezen a ponton olyan privát részleteket tár föl, amelyek forráskritikai fogódzót nyújtanak a mű tudományos értékének megítéléséhez. Megemlíti, hogy Brigido hívta meg a Bánságba, munkát, jövedelmet és szállást biztosítva számára az elemzésünk tárgyát képező munka elkészítéséhez. Széles látókörű, igyekvő, becsületes és tisztességes (*redlich*) embernek nevezi megbízóját. Brigido ugyanis hivatali kötelességének tekintette a rá bízott terület alapos megismerését. Ebbe beletartozónak érezte a régi (román, szerb) és az új lakók (a telepesek) szellemének tanulmányozását, a történelmi folyamatok gazdasági és politikai oldalának vizsgálatát. Ezt viszont csak külön feladatra rendelt személy végezhetette el, akit végül Griseliniben talált meg. Hangsúlyos feladata volt a Bánság föltérképezőjének a népesség vizsgálata. Természetesen nem annyira a néprajzi megismerés céljából, mint inkább az adózó alanyok adózó képességének nyilvántartása végett: „Az állam ezekből a vizsgálatokból a saját, egészben és az egyes családokban álló erejére” akart következtetni megadóztatásuk kiszámítása érdekében. E tényezők alapos átgondolásával készítette el új kormányzati koncepcióját Brigido 1775-ben, amivel Bécsbe utazott, hogy a „legmagasabb betekintés” elé terjessze azt.²⁷

Az udvar által is megerősített terv a kamarai tartományrészt négy körzetre osztotta, amelyek aztán különböző, sok falut magában foglaló uraságokra (*Herrschaften*) osztódtak tovább. A népesség számát a helyi viszonyokhoz, az ipar, a mezőgazdasági termelés föltételeihez és az előírt szolgáltatásokhoz kellett igazítani. A négy körzet létesítésében Grisellini a Bánság ősi megyéinek visszaállítását látta, amikor „a tartomány legszerencsésebb korszakát élte IV. Béla magyar király és Zsigmond császár alatt”. A hivatalnokokhoz utalt tárgyak sora alapján világos számára az a haszon, amely a bürokrácia munkája nyomán a tartományra és lakosaira hárul. Kijelentése azonban tulajdonképpen egyben önigazolás is: közhasznú az a tevékenység, amit ő végez. Pontosan látja hivatali alkalmazásának motívu-

²⁶ Josef Graf Brigido von Bresowitz, Marenfels lovagja, Lumberg és Bresowitz ura, a Bánsági Tartományi Adminisztráció elnöke. 1733. Triest – 1817. január 25. Wien. In: Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums von Dr. Anton Peter Petri. Th. Breit Druck + Verlag GmbH, Marquartstein, 1992. 219.

²⁷ Fünfter Brief, 189.

mát is: megbízható népességi adatok szolgáltatása az, a családok belső helyzetének fölmérése (állatállomány, munkáskezek száma, az ipari és földművelő tevékenység iránya) adózó képességük meghatározása céljából. A „legmagasabb jóváhagyás” a „jó alattvalók legkegyelmesebb és legjobb kormányzását”-t várta a „bölcs minisztertől” (Brigido). E gépezet hasznos munkásának tekintette magát Grisellini is, és e célból írta művét.

Brigido „gyümölcsöző szellemét”-t dicsérve említi a bánsági Császári-Királyi Építési Hivatal fölállításának tervét, melynek udvari reprezentációján ő maga is jelen volt, és elfogadásához ő is hozzájárult. A terv valóban komoly újításokat tartalmazott: az összes új építkezés, javítás központi műszaki ellenőrzés alá vonását, a vizek kanalizálásának, a folyók hajózhatóvá tételének árvízvédelemmel egybekötött folytatását (töltésépítési program). Fontos változás az előzőekhez képest, hogy ebben a tervezetben a Temesvári Bánság Tartományi Igazgatóságát már „császári és királyi”-nak nevezik, a korábbi kizárólagos „császári” jellel szemben.

Grisellini a tervezet nagy előnyének tartja, hogy a tartományi adminisztráció könnyebben jár el sokrétű ügyleteiben, a gazdasági és politikai események szabályozottabb mederben folyhatnak.

Hatodik levele az, amire a történészek eddig a leggyakrabban hivatkoztak: ennek témája ugyanis a Bánát népessége, falvainak száma, helyi illetőségű nemzetei.²⁸ Levelét a népeségvizsgálatok fontosságának kiemelésével kezdi, de az őt is kizárólag kameralista szempontból érdekli, azaz csak a népesség száma és nem belső mozgása (a népesedés) a fontos számára. A számszerűen kimutatott népesség adott szintje a tartomány erejének igazi méréceje. Ebből lehet az adók nagyságára, az előállított és szállítható termékek nagyságrendjére következtetni. Ugyanakkor beismeri, hogy az ennek maradéktalanul megfelelő pontos népességi adatok kimutatása nehézségekbe ütközik.

A Temesi Bánság területét 442 német négyzetmérföldre becsüli, ebből Samuel Petit és mások műveinek számítási szabályai segítségével igyekszik hozzávetőlegesen (*beiläufig*) megállapítani a népesség „erejét” (nagyságát). Csakhogy ezek a szabályok a Bánság esetében még a valóság megközelítésére sem alkalmasak. Különbséget lát az európai társadalmak állapotához szabott mérési módszerek és a Bánságban alkalmazhatóak között. Az itt élő emberekkel – írja – „mostohán bánt a történelem ahhoz, hogy a viszonyokhoz mérten szaporodjanak”. Nem úgy, mint olyan államokban, amelyekben „minden jó és társadalmi boldogság a béke öléből folyt”.²⁹ Hatóságilag elrendelt lélekösszeírásra egyáltalán nem került sor. A katonai körzetek készítettek kimutatásokat, de azokból lehetetlen volt néhány megbízható oklevelet előbányászni, annál több bizonytalan koncepciójú, megbízhatatlan számítás került elő. Nem nagyon segítették munkáját az egyházi iratok sem: „...a románok és rácok pópái, mint a Bánát két legnagyobb populációjának képviselői, maguk sem tudták pontosan, hogy plébániai körzetük lélekszáma mennyire rúg. Sem keresztelési, sem halotti anyakönyvet nem vezettek.” Csak a temesvári könyvelőségéből lehetett adatokat nyerni a kamarai kerületek népességére vonatkozóan, mint például a gróf Clary elnökségi idejéből származó *conscriptio*. Grisellini az alábbi táblázatot ez alapján állította össze.

²⁸ Sechster Brief. Population des Bannats, Zahl seiner Dörfer, wie sie sich aus der beigefügten topographischen. Karte zeigen, Nationen, welche im Land assässig sind. Hier wird der Anfang mit den Zigeunern, oder sogenannten Neubanatern gemacht: ihre Beschäftigungen, Sitten, und Ursprung. Grisellini: *Versuch*, 194–213.

²⁹ Sechster Brief, 195.

Becskerek	16 319
Karánsebes	29 828
Csákova	38 110
Csanád	29 733
Lippa	31 402
Lugos	34 034
Temesvár	46 868
Versec	75 108
Temesvár város	6 718
Terézváros	1 128
Kikinda 9 odacsatolt faluval	10 491

Összesen: 317 928

Románok	181 639
Rácok	78 780
Bolgárok	8 683
Cigányok	5 262
Német, olasz és francia telepesek	42 201
Zsidók	353

Összesen: 317 928

A szerző felhívja a figyelmet, hogy Pancsova, Újpalánka, Mehádia és a karánsebesi ke-
rület 23 faluja katonai irányítás alatt maradt. Ha ezek valószínűnek tartott népességét hoz-
záadjuk a föntihez, a teljes populáció 450 000 főt tehet ki. Saját eredményéhez azonban
kritikusan viszonyul: „Nem szükséges mondanom, mennyire önkényesek az ilyen számítá-
sok.” Az egészet „tapasztalat”-nak (*Erfahrung*) minősíti, olyan számszerű megközelítésnek,
ami szerint a Bánság új, Brigodo-féle beosztása után végrehajtandó népszámlálásakor na-
gyobb értéket fog mutatni.

A kamarai birtokok falvainak száma 511-re emelkedett, ebből 44 volt új telepítésű. Ezt
egy topográfiai fölmérés alapján állítja, amit viszont az eddig megismertek közül a legpon-
tosabb kütfőnek tart. Nem véletlen, hisz az már az új körzeti beosztást tartalmazta a kama-
rai és katonai határvidékek pontos elkülönítésével. Megjegyzi még, hogy a munka alapve-
tően egy hadmérnöké, de ő „polgárosította”, azaz civil használatra alkalmassá tette, és
megállapította a Szeged fölött húzott „alsó-magyarországi” délkör hosszúsági és szélességi
fokát. Szegedről annyit jegyez meg, hogy a Maros és a Tisza összefolyásánál fekszik.

Az egyes népcsoportok bemutatását kezdve fölhívja figyelmünket arra, hogy „egy olyan
dologra tér rá, ami eredményt ígér”, szemben a „*Populationsstand*”-ra irányuló kutatásai-
tól. Ugyanis az a „megtiszteltetés” érte, hogy egy olyan „nép” között tartózkodhatott, amely
nagy számban él a Bánságban, s az „emberiség figyelemreméltó ága, amely több híres tu-
dós, kutató szellemét foglalkoztatta”. Természetesen a cigányságról van szó. Mivel a törvé-
nyek tiltották a városokba, egyáltalán minden fallal ellátott helységbe költözésüket, így té-
velygő, szervezetlen életre voltak ítélve hosszú időn keresztül. Mária Terézia, „a dicsőséges
királynő” azonban minden eszközt felhasznált a bánáti népesség növelésére, így számukra
is engedélyezte a letelepedést, az állandó lakhatást, jóllehet a többi nemzet által lakott fal-
vak kiterjedésén kívül, de mégiscsak azok közelében. Házat, földet juttatott nekik a szoká-
sos adózásokért cserébe, és „új bánátiaknak” nevezte őket, hogy a korábbi állapotukra em-
lékeztető elnevezést (cigány) maguk mögött hagyják. Ezután hosszú fejtegetés következik a
cigányok történelméről az indiai kezdetektől, az egyiptomi tartózkodáson át a különböző

vándorlásokig, ókori, főleg római írók följegyzései alapján. Majd a gyakorlatban megismert szokásaik, életvitelük részletes bemutatására tér rá, tablóképet fest nomád életükről, közösségi normáikról, énekeikről, táncaikról. (Az inkább a kultúranropológia és néprajz tárgykörébe tartozó leírások vizsgálatát nem tartottuk kompetenciánkba tartozónak, így eltekintünk részletesebb ismertetésüktől.)³⁰

Griselini hetedik levele a Bánátban élő románokról szól.³¹ A „kultiválandó” nemzetek közül őket minősíti a legszámosabbnak. A „híres, az ekének és kardnak magát azonnal odaadó nép” utódai manapság – írja – mély barbarizmusba süllyedtek, nyersegek és tudatlanok, fizikai és morális hibákkal telítődtek. Elég lesújtóan kezdi a bemutatásukat, valószínűleg a római elődök és a kései utódok kontrasztjának élesebbé tétele céljából.

A „vallach” név eredetére nézve számtalan magyarázatot idéz antik és középkori szerzőktől, de mindet sejtésnek, föltételezésnek tartja, s egyik mellett sem foglal állást. Amit biztos állít, az, hogy a „vallach” vagy „vlach” nevet nem a „nemzet” adta magának, mivel önmagukat mindig „rumunj”-nak vagy „rumagnes”-nek hívták. Ezt a „rómaival” azonos fogalomnak tekintti a szerző, mivel szerinte ezt kellőképp alátámasztja nyelvük. Griselini ugyanis a román nyelvet tekinti a római származás legfontosabb bizonyítékának. Az „ősök” és „utódok” kontinuitásának szemléltetésére egy Traianus korabeli feliratot és ábrázolást közöl Mehádia dunai partszakaszáról, ami lényegében nem más, mint egy ott fennmaradt római emlék.³²

Rátérve a „nemzet” tagjai külső tulajdonságainak ecsetelésére, részletes testi jellemzést ad: A bánáti románok testileg erősek és tömzsik (*vollgemacht*), leginkább festői (*pittoresk*) férfi kinézetűek. Hosszú hajúak, ezt homlokuk felett elválasztják (*gescheitelt*), és a halántéktól (*Schläfe*) oly mélyre eresztik, hogy az nem ritkán egy fél arasszal (*Spanne*) az álluk aljáig ér. Némely vidéken kifejezetten szépnek tartják, ha a végét összekötik. Szakállát mindenki a felső ajakon túlig növeszti, az állnál azonban ötven éves korukig ollóval vágják, utána kezdődik „a hosszú szakállak korszaka”. Más a helyzet a másik nemmel. Többségük se nem szép, se nem művelt, véleménye szerint „csak kevesen vannak azok, kiknek külsejéhez a természet kegyes volt”.

Hajlottakat (*Bucklichte*) és bénákat ritkán talál az ember a románok között, de ragyásképeket (*pockennarbig*) sem nagyon látni. Még kevesebben vannak olyanok, akik himlőben vesztették el szemük világát. Tudatlanságban nevelésük védi gyerekeiket mindezen fogyatékoságoktól (*Gebrechen*), mert a nyers körülmények növelik a szervezet ellenálló képességét.³³ (E megjegyzése, úgy tűnik, kortalan toposz.)

Érdekes Griselini szóhasználata: amikor románokról (*Wallachen*) beszél, férfiakat ért rajta, a női népséget mindig külön kifejezéssel jelöli, asszonynép- vagy fehérnépként.

A „románok” (férfiak) öltözeke egy széles, rövid ujjú ingből, amely nem sokkal ér túl az ágyéknál (*Lende*), és egy hosszú nadrágból (*Beinkleid*) áll, amely nyári változata vászonból, a téli nyers, fehér posztóból készül. Télen az ing fölé posztó kötényt húznak, olykor báránybőrrel bélelt (*gefüttert*) és fekete szállakkal kivarrrva. Lábuikat egy gypjúkelmébe (*Wollenzeuch*) bugyolálják. Cipő helyett bocskorban (*Sole*) járnak, amit erős bőrszíjakkal erősítenek lábukhoz. Hasonlóan egyszerű a fehérnép öltözködése is. Ingjük fölé, amit a lábukig eresztenek alá, felsőruhát húznak, elől és hátul két darab, különbözőképp fazonírozott gypjúkelme lóg le, de mindig piros, kék, sárga színekből kombinálva. Különböző színű széles gypjú övet kötnek a derekukra. Ezenkívül rövid, újatlan fűzőt (*Korsett*) viselnek,

³⁰ Sechster Brief, 197–211.

³¹ Siebenter Brief. Über die Walachen, die im Bannat wohnen. Griselini: *Versuch*, 213–243.

³² A bánáti Dunaszakaszi régi ábrázolása. Pars Bannatus in Districtu Mehadie. Siebenter Brief, 214.

³³ Siebenter Brief, 215.

amire télen birka irhát húznak. A román nők otthon mezítláb járnak, s csak ha távolabbra mennek vagy ünnepnapokon veszik fel a csizmájukat.

A románok Krisztus hívők, a görög liturgiát követik, annak minden tévtanával együtt, „amelyek a napkeleti egyházat a napnyugatitól elválasztják”. Vannak ugyan katolikus románok is, akiket görög egyesülteknek neveznek, de olyan kevesen, hogy a nem-egyesültekkel szemben „semmilyen tekintetbe nem jönnek”. Hiába a misszionáriusok fáradhatatlan buzgalma, párosulva az uralkodónő erőteljes közreműködésével, az unió ügye nem ment elébb. Papjaik, a pópák különböznek a néptől, mert tisztább a ruházatuk, rendezettebb a külsejük. Ingjük és a fehér alsó ruházatuk fölött hosszú fekete kabátot hordanak, amelyet a mellük fölött kereszt módjára összevetnek, és egy szíjjal vagy magyar (sic!) nyakkendővel (*Binde*) összetartanak. Hosszú szakállat és haját növesztenek. Fölszentelésük előtt megnősülhetnek, de utána nem léphetnek elő a papi ranglétrán. Magasabb egyházi méltóságot csak a cölibátusban élő pópák nyerhetnek el.

A románok korán házasodnak. Ha egy lány elmúlt tizenkét éves, házassága már kívánatos (*begehrt wird*). A fiúk szerelmüket egy lány iránt bizalmasan saját szülei tudtára hozzák, s ha még nem választottak neki menyasszonyt, szülei a lány szüleiével egyezkednek. Ennek során a lehetőségeikhez képest pénzt kínálnak föl. Ha létrejön a szerződés, akkor tizennégy napos gondolkodási időt tűznek ki (*Beilage anberäumen*), s ha ennek lejártával a fiú nem másítja meg döntését, el kell, hogy vegye a lányt.³⁴

Családi életük a férfiuralom jegyében telik. A nők nem ülhetnek a férjjel az asztalhoz, csak akkor ehetnek, ha uruk már befejezte az evést, de akkor is állva és valamilyen házimunkával foglalatoskodva. Ez alól a terhesség időszaka sem kivétel. Gyermekeiket nem kényeztetik, a csecsemők napközben és éjszaka egy tollpárnával bélelt teknőben fekszenek, nyáron állandóan meztelenül. Kilenc-tíz hónapos korukra már megtanulnak járni. Ritkán betegek, mert az egyszerű nevelési mód megedzi (*abhärten*) szervezetüket a forrósággal és hideggel szemben is, végtagjaik (*Gliedmaßen*), amelyek akadálytalanul fejlődhetnek, korábban tökéletesednek.

A román fiatalok első munkája az állatok legeltetése, míg meg nem erősödnek annyira, hogy szántásnál, fuvarozásnál és más kézi munkáknál hasznukat vegyék. Grisellini külön hangsúlyozza, hogy a román az egyetlen nép a Bánságban, amely mindenféle munkára adja magát. Hagyják magukat alkalmazni csatornaásásnál, középületek földmunkáinál mint robotosok, és a bányákban, vagyis mindenhol, ahol akármilyen kis gyarapodást remélhetnek.

A gondtalan, tétlen (*müßige*) pásztorélet, amivel első éveiket töltik, kifejleszti bennük a bűnös szenvedélyhez (*Laster*) kötődést, amely az öregek megfigyelése és a fiatalok tapasztalata szerint a pásztorrend sajátja. Ezért soha nem hiányoznak közülük a tolvajok és rablók. Lovak, marhák, birkák, méhkaptárak és pálincás hordók támadásaik első célpontjai, míg elég vakmerőek (*keck*) nem lesznek ahhoz, hogy egy utazók lovait elkössék, értékeit elvegyék. A megrabolt még szerencsésnek mondhatja magát, ha a rablók a pénzzel megelégedve továbbállnak, neki csak az életét hagyva meg. Ezek a gonosztevők általában a hegyekben vernek tanyát, amelyek a Bánságot Nyugat-Havasalföldtől választják el, és Mehádia, Karánsebes kerületektől Moldváig, Oraviczáig és Dognácskáig húzódnak. Gyakran a községek is megtámadják, rendes adót és élelmiszeradományt követelve. Mindegyik rablóbandának van egy vezére, akit „*harambassa*”-nak (haramia?) hívnak, akinek engedelmességgel tartoznak. Fegyvereik változatosak: szablya, karabély, pisztoly, török kés és nem ritkán csákány. Az izzó fogóval szétszakítás, keréketörés és akasztás a rablók szokásos büntetése, ha az igazságszolgáltatás kezébe kerülnek. Az elrettentő példának azonban alig

³⁴ Siebenter Brief, 218.

van hatása, hiszen nincs olyan év, hogy az ember ne hallana rablásokról, fosztogatásokról és gyújtogatásokról.

Sík vidéken nagyobb a közbiztonság, de egyre gyakoribbak a lopások, amelyet a románok maguk közt követnek el. Egy elloptott ló vagy marha értéke, ha meghaladja a 25 guldent, halálos ítéletet von maga után. Kisebb bűncselekményekért legkevesebb három évnyi, a temesvári erődben letöltendő kényszermunkára ítélik az elkövetőt. A románok hozzászoktak ehhez az életmódhoz, s ha egy büntetés letelik, újra bűnbe esnek, nem törődve a börtönbe kerüléssel. Furfangosan, szánt szándékkal mindig társasan lopnak, mert ha a zsákmányt (*Raub*) maguk közt szétosztják, mindenkinek jut egy kicsi, alig büntethető tétel, és nem kell magukat halálos büntetés veszélyének kitenni.³⁵ E sajátos életmód okait Grisellini a románok műveletlenségében látja: „Ez a mély tudatlanság, amely az egyszerű románt jellemzi, könnyen érthető, hisz pópáik sem sokkal tanultabbak. Minden tudásuk olvasásból és éneklésből áll.” Csak arra gondolnak – érvel tovább a szerző –, hogy „magasabb hivatalaikból minél több hasznot húzzanak, ezért olyan eszközök igénybe vételétől sem riadnak vissza, amelyeket csak méltatlan tud megragadni”. A királynő azonban kilátásba helyezte, hogy a jövőben senkit nem lehet pappá szentelni román és rác alattvalói közül, aki nem az Újvidéki Kollégiumban fejezi be tanulmányait, és nem tanul meg latinul.

Dantemir, egykori moldvai fejedelem a román papság tudatlanságba süllyedésének okát a latin betűk elhagyásában látja. A latin írásmód volt az, amelyet a nemzet korábban használt, majd váltottak az illír-cirill írásmódra. Ehhez társult az illír és orosz nyelv bevezetése a liturgiába, aminek következtében „a papok elhanyagolták a görög és latin atyák lelkéit, fokozatosan elfelejtették nyelvüket, és új források híján, amelyekből a kitagadott (*ächte*) hittételeket és szokásokat meríthették (*schöpfen*) volna, megmaradtak egy csupán emlékezőszerű ismeretnél, ami őket a katolikus egyháztól elválasztja”.³⁶

Grisellini foglalkozik a vámpír legendától átítatott románság előítéleteivel is, amelyek szinte megfertőzték őket. Fájjalja, hogy „a gondolkodásmódjuk nagyon ferde irányt vett, és olyan cselekményeket engednek meg maguknak, amelyek csak a legvadabb és legnyersebb nemzetek sajátjai. A határtalan szörnyűség csúcspontja az, amikor az ellenség vérének ontása okozza számukra a legnagyobb örömet.”³⁷ A románnak nincs párja a nyakasságban, de éppen olyan bátoratlan is, ha átengedi magát természetes restségének (*Trägheit*). Elszánt (*herzhaft*) a vakmerőségig (*Verwegenheit*), és mégis kevés elég az elrettentéséhez, ha már a botütések kevés benyomást tesznek rá.

Itt Grisellini stílust vált, mert eddig jószerivel csak a románok hibáira mutatott rá, de nem akarja elhallgatni közösségi erőnyeiket sem. Első helyen említi vendégszeretetüket, amelyben az utazókat és idegeneket részesítik, ha azok szegényes házaikban szállást keresni kényszerülnek. A legjobbat teszik eléjük, amijük van, ha mindjárt egy szelet kenyér is az. Mindenben a legbarátságosabban járnak el, házuk legszebb részét kínálják fel alvóhelyül. A szerző minderről maga is személyes tapasztalatokat szerzett.

A köszönésükről azt állítja, hogy nagyon egyszerű, mégis többet mond, mint a hagyományos nemzeteknél szokásos üres szópompa (*Wortgepränge*). „*Sanaros & pace*” – azaz „egészség és béke”, ez minden. Az előkelőbbekkel szemben nagyon tisztelettudók (*ehrerbietig*), megcsókolják a kezüket, és a homlokukhoz emelik azt, mindig állva, fedetlen (*entblößt*) fővel és alázatos helyzetben tartják magukat. A férfiakat mind a „*domno*”, „úr” megszólítással illetik, a szebbik nemnek pedig a „*szupughnaza*”, vagyis az „asszony” megszólí-

³⁵ Siebenter Brief, 223.

³⁶ Latin szerzőkre hivatkozva állítja. Siebenter Brief, 224.

³⁷ Siebenter Brief, 226.

tás jár ki. A nemzet egyik legszebb vonása, hogy Isten nevét nem veszik könnyelműen a szájukra. Komolyan veszik a bűnt, igaz becsülettel áldoznak, mintegy hitük mélységének bizonyítékeként.³⁸

További erényként említi Grisellini, hogy a románok nemcsak a mezőgazdaság hagyományos ágait űzik (állattartás, szemtermelés, kukoricatermesztés), hanem kendert és más ipari növényeket, köztük dohányt is termelnek. Igaz, a földet alig szántják, az állati ürülék trágyaként való hasznosítására még csak nem is gondolnak, és általában a föld javításának és a termékkör bővítésének fontosságát nem értik. Az ipari növények termesztése önellátásukat szolgálja.

Jelentősnek minősíti a románok ipari tudását is. Erre a házak körül használt gazdasági eszközökből, a kezekben forgatott szerszámok ügyes alkalmazásából következtet. Legfontosabb a kendertermesztés. A kendert a férfiak ültetik és vágják, az asszony nép dolgozza föl, fonják és vászonná szövik a családi szükségletek kielégítésére. Hasonlóképp tudnak a gyapjúval is bántani. Tisztítják, gerebenezik, fésűlik, és a legkülönbözőbb növényekből nyert színekkel festik. Így változatos és szemrevaló női és férfi kelméket, pántokat, posztókat készítenek belőle. Személyes élményét is közreadja ezzel kapcsolatban. Útja során találkozott egy pápa feleségével, aki a textilszínezésben nagy tapasztalatokat szerzett. Ő mutatta meg szerzőnknek, hogy milyen növényeket használnak föl a ruhaanyagok festéséhez. „Annyit fogtam föl belőle – írja Grisellini saját tapasztalatáról –, hogy a vitriololdattal kevert aszalt növényekből bámulatos színvilágot lehet előállítani.” És itt a növények konkrét megnevezéséhez (tizenhét darabot számolt meg) konkrét színeket (több mint húsz árnyalatot) párosít.³⁹

A bánáti románok jó képessége másik bizonyítékeként a Szlatinában épült üvegkohót említi. Felállítását után a románok rögtön ott teremtek, és egy üvegmeister felügyelete alatt megtanulták az üvegtézés különböző munkafázisait, üvegeket és ivó poharakat készítettek, amelyekkel az egész Bánságot ellátták.

Képességeik harmadik bizonyítékát már nem mechanikus ügyességükben, hanem művészi hajlamaikban fedezi föl szerzőnk. Bár erre elsősorban az erdélyi és különösen a havasalföldi románokat („ahol ők sokkal többen vannak”) említi példaként, jelentősnek tartja a bánsági románok képzőművészetét is, amely görög stílusú festészetben, fametszésben és kőszobrászatban mutatkozik meg. Nem kevésbé járatosak a könyvnyomdászatban, mióta a 18. század kezdetén (havasalföldi) fejedelmük, Serban Contecuzeno, a híres Antimo metropolita által „feltüzelve” (*angefeuert*) elhatározta magát (*sich vorgenommen*), hogy tartományi (bánsági) használatra görög, latin és illír (szerb) írású könyveket nyomtat, valamint a „nemzetbeliek” nagy számát képezteti ki külföldi mesterek révén erre a művészetre.

Grisellini itt közbeszúrja, hogy ismer olyan románokat, akik a nevelésnek köszönhetően megszerezték a tanulásban való jártasságot és az életben való eligazodás képességét, és „a legkellemesebb és használhatóbb férfiakká váltak”. Arról nem is beszélve – fejezi be mondanóját –, hogy a nagy Hunyadi János és Mátyás, valamint Kinizsi Pál is ebből a nációnból való.⁴⁰

Utolsó jellemvonásként megélhetésben tanúsított ügyességüket ecseteli. Ha az ipar területén jól állnak a bánsági románok, az éles észjárás sem hiányzik belőlük, különösen, ha valamilyen előnyszerzésről van szó. A főkenézi állás volt 1776 végéig a legmagasabb, amelyet „munkásosztályhoz tartozó ember elérhetett”. De az újjászervezett körzetekben ezeket a helyeket a Kamarai Uradalom gazdasági igazgatói töltik be, az egyszerű ember így most csak kenézi vagy falubírói állásba juthat. Ezek általában sem írni, sem olvasni nem tudnak.

³⁸ Siebenter Brief, 227.

³⁹ Saját leírt jegyzeteiből idéz. Siebenter Brief. 230.

⁴⁰ Siebenter Brief, 231.

A befolyt pénzről, a faluban teljesített robotról a számadásokat rovátkás pálcán (*Kerbholz*) vezetik. Egy főkenéz évi keresete 120 guldenre rúgott, a kenéz már semmit nem kap, az ő fizetése az, hogy hivatalviselése alatt egész éven át adómentességet élvez. Ezen kívül „szabad a kenéznek háza udvarán botot és vasat tartani, amivel a zavarkeltőket és törvényszegőket megbüntetheti”. A pápa után a kenéz számít a legtekintélyesebb személynek földjei között. A nép még tiszteletben tartja valamennyire a gazdagokat, a sok állattal rendelkezőt, a gazdag gabonatermelőt és a legtöbb bor- és pálinkakészítőt. A szegény ember kevés pénzét mindig magánál tartja, amit általában napszámból vagy termékeinek értékesítéséből nyert. Ha valakinek már rendszeres jövedelme van, hogy félre tud tenni belőle, az már vagyonszerzésnek számít. Az ilyen ember vagyonát feleségére bízta, aki azt a falun túl a föld alá ássa, s helyéről csak ők ketten tudnak. A rablók, tolvajok rablásai ellen így védekeznek, a vagyonmentés más formáját nem ismerik.

Griselini ezzel a végére ér mondandójának. Záró indoklásában kifejti, hogy a románokról még sok mindent lehetne elmondani, de csak néhány részletet engedhetett meg magának, amelyek sajátos vonásaikat jól kifejezik, s a bánsági románok és a szomszédos népek közötti „egyeztetést is mutatják” (*am meisten übereinkommen*). Kétségtelen akad azonban néhány olyan, „az emberséget sértő megfigyelés”, mint például annak magyarázata, miként „korcsosulhattak el a leghíresebb nemzet utódai”, amelyek épp a különbözőséget húzzák alá, „amely őket a legdurvább ázsiai és az amerikai nemzetekkel sem teszik összehasonlíthatóvá”.⁴¹

Arra, hogy a „fenséges” úrnő, Mária Terézia mi mindent tesz alattvalói kultúrájának emelésére, a szerbek záró példáját idézi a szerző. A királynő rendeletben közölte, hogy minden román és szerb faluban legyen egy iskola, ahol a népet szerb olvasásra és írásra tanítják, hogy a rácokhoz is közelebb vigyék a kultúrát, az erkölcsöt, és serénykedést. A rendeletet indoklásaként a szerző még hozzáteszi, „mert nekik valóban több iparuk van, és jobban szeretik a földművelést és a művészeteket, mint a románok”.⁴² Érdekes befejezése ez a levélnek, hisz az végig a románokról szólt, összképét tekintve igen változatos hangnemben, a zárás viszont a szerbek dicséretét hangsúlyozza. Talán ezzel kompenzálja a bánsági társadalomrajz fájó hiátusát, a szerbek kihagyását.

A könyv első része még két levelet tartalmaz ugyan (a nyolcadikat és a kilencediket), de ezek témái (a román és olasz nyelv grammatikai hasonlósága, illetve a Bánság antik régészeti hagyatéka) kívül esnek a szorosabban vett ország leíráson, így tárgyalásuktól eltekintettünk.

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Franz Griselini's Image of the Banat

Franz Griselini was an Italian-born polymath whose best known work was “The History of the Banat of Temesvár”. Published in Vienna in 1780, this German-language book had a great influence on later historiography, which is proven by the great number of references to Griselini. In the introduction of his book, he describes the Banat as a special European phenomenon, „a homeland of brave nations that respect each other's religions and habits”. He was the first to pinpoint multiculturalism as a particular characteristic of the Banat.

⁴¹ Siebenter Brief, 242.

⁴² Általános tapasztalataira hagyatkozva állítja. Siebenter Brief. 242.

He compiles the early history of the Banat from the works of ancient and medieval historians. He distinguishes the following ages in the history of the territory: Dacian, Hun, Avar, Frank, Slavonic and Hungarian, which are held together by the area's stable geographical frame (the Southern banks of the Tisza and the Danube and the Maros-Tisza Angle) and the successive systems of fortification (Dacian ramparts, the Ring of the Avars, francavilla, the Slavic duchy, and the Hungarian castles).

The Hungarian conquest of the Banat is represented by the captaincy of Kund, followed by the rule of chieftain Csanád. The latter is credited with establishing the counties and later, the Duchy of Temes. The transformation of the forms of territorial governance that emerged on the estates of the nobility is used to illustrate the historical continuity of the Banat.

The monuments of the Ottoman era are used to provide a local illustration of common Hungarian history. He confesses that, lacking adequate source material, he continued the historical argumentation from György Dózsa, through the siege of Temesvár (Timișoara) up to the fall of Várad (Oradea) from the point of view of Transylvania and Hungary. It was only after this that the Banat comes into focus again with his mention of events from the Ottoman era.

The larger section of the book, and the one more valuable for historians, begins with the age of the anti-Ottoman wars. Interesting details are described about the campaigns of Eugene of Savoy: about the intention to reach the planned new border that would have run in a straight line from the Danube to the Craiova river, and about the mutual attempts at border revision during the negotiations in Karlowitz. After having accepted that the Eyalet of Temesvár remained under Ottoman rule, while Transylvania and Partium would belong to the Empire, the Habsburgs signed the treaty.

Grisellini then describes the Hapsburg era of the Banat. His evaluation of the treaty of Passarowitz is quite interesting. He claims that the House of Austria extended their Hungarian territories and the emperor came into possession of three Hungarian provinces: Hungary, Transylvania and the Banat. From here on, he is practically writing contemporary history, as the era he depicts is not far from his own, so much so that he actually partook in some of the events. Thus he can almost identify himself with the persons and institutions described. His text is not a historical description of a country anymore, but rather a snapshot of the actual social and political situation. Still, those accounts are the most historically authentic as they synthesize the author's experiences and his research in the documents of the Provincial Administration.

The last chapters' value as a historical source are defined by the fact that the author works his personality into the narrative: he unfolds the circumstances of his arrival to the Banat, the tasks he had been given by president Brigido and, through this, the real motives for the whole scientific analysis of the situation. But these motives were the very reasons why he went on his tour to get to know the life of the ethnic groups (Gypsies, Serbs, Vlachs) living in the Banat. These writings are a hardly replaceable source for any scholar studying the Banat society.